

УДК 2-55

DOI: <https://doi.org/10.17721/sophia.2023.22.12>

О. М. Шепетяк, д-р філос. наук, проф.

ORCID ID: 0000-0001-5463-6475

e-mail: oleh.shepetiak@gmail.com

Рурський університет Бохума, Бохум, Німеччина

ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ СМЕРТІ В РЕЛІГІЯХ СВІТУ

Зроблено спробу знайти відповідь на питання про те, для чого потрібна релігія, яку роль вона відіграє в людському житті. Релігієзнавці склали доволі великий перелік функцій релігії, проте досліджено тільки одну її функцію – відповісти на вічне питання людини про життя і смерть.

Відомо, що кожна релігія пояснює природу смерті та дає відповідь на запитання про можливість її подолання. Вкладено, що послідовники більшості релігій світу переконані в тому, що Бог створив людину для вічного і безсмертного життя, однак у минулому відбувся якийсь злий випадок, наслідком якого стала людська смерть. У християнстві цей випадок називають первородним гріхом. Розкрито, що гріх змінив матеріальну частину людини, принісши в неї смертність, але не змінив людську сутність. Оскільки Бог задумав людину безсмертною, вона завжди буде прагнути вічного життя і негативно ставитися до смерті.

Наголошено, що завданням релігії є не стільки давати теоретичне пояснення, а передовсім творити практичні способи спасіння. Тому релігії не тільки пояснюють, як смерть увійшла в людську дійсність, а й пропонують людині шляхи спасіння. Якщо в поясненні причини смерті релігії згодні між собою, то в поясненні шляхів спасіння вони розходяться.

Виокремлено чотири групи класичних відповідей на питання про людське спасіння. До першої групи належать християнство, юдаїзм, іслам і зороастризм. Послідовники цих релігій бачать спасіння у воскресінні мертвих. Бог толерує вибір людини, який вона здійснила в моменті первородного гріха, а тому людина обов'язково помре. Однак Бог дарує їй ще один шанс – він воскресить людей до вічного життя.

До другої групи належать релігії Індії (індуїзм, буддизм, джайнізм). Розкрито, що послідовники цих релігій вважають, що смерть є невідворотною. Якщо людина народилася, вона повинна померти. Щоби не помирати, людина повинна не народжуватися. Оскільки послідовники релігій Індії вірять у реінкарнацію, вони закликають своїх послідовників прожити життя так, щоби досягти нірвани, тобто вийти з кола перероджень. Тоді людина не буде народжуватися, а тому й не буде помирати.

До третьої групи належать послідовники філософської доктрини Платона та гностики. Установлено, що вони переконані, що джерелом усіх людських бід, серед яких і смерть, є матеріальне тіло. Смерть, хоч і є болісною, її все ж варто пережити, щоби раз і назавжди звільнитися від смертного тіла.

До четвертої групи належать послідовники численних релігій стародавнього світу. Сформульовано, що їхні уявлення про спасіння від смерті були дуже нечіткі і розмиті. Вони були переконані в тому, що смерть не є остаточним кінцем людського буття, але й посмертну долю людини зображали доволі песимістично.

Ключові слова: релігія; смерть; воскресіння; нірвана.

Актуальність теми дослідження. Людина прагне жити і не хоче помирати – ця теза є визначальною для цього дослідження. Прагнення жити є визначальним стимулом будь-якої діяльності кожної людини. Усіма своїми можливостями люди прагнуть продовжити своє життя та вберегтися від смерті: люди працюють, щоби здобути засоби для життя; розвивають медицину, щоби лікуватися від захворювань; пишуть закони, щоби визначити правила поведінки; створюють армію, щоби врятуватися від зовнішніх ворогів; створюють поліцію, щоби вберегтися від внутрішніх злочинців; започатковують пенсійні і страхові фонди, щоби забезпечити собі засоби виживання на час втрати працездатності; об'єднуються у спільноти, щоби полегшити собі боротьбу за життя; здобувають освіту, щоби працювати задля збереження життя. Люди хочуть жити, інвестують у це прагнення усі свої зусилля, і зрештою досягають певного успіху. Титанічні зусилля, які людство вклало в розвиток науки і техніки, допомогли людині збільшити тривалість життя і покращити його якість. Сьогодні людина живе довше і краще, ніж тисячу років тому. Сьогодні на нашій планеті значно більше людей, ніж у будь-яку епоху минулого. Успіх, якого людство досягло у своїй вічній боротьбі проти смерті, надихає людину боротися далі і досягати нових успіхів, тобто всіма можливими способами шукати еліксир безсмертя. Утім, з іншого боку, досягнення людства в царині збереження життя все ще дуже далекі від цілі. Люди хочуть не довшого і кращого життя, а вічного і щасливого життя. Тривале і якісне життя, очевидно, є значно кращим, ніж коротке і нещасливе. Але, хоч яким тривалим і якісним воно буде, якщо людина знає, що воно колись закінчиться, вона буде нещасливою.

Смерть – це не тільки кінець біологічних процесів, а кінець усього: мрій і сподівань, бажань і прагнень. Через перспективу смерті всі людські старання втрачають сенс. Люди інвестують у свій особистісний розвиток значно більше, ніж потребує їхнє короткочасне існування. Якщо людина не мала би надії на вічне життя, вона б існувала, як тварина, задовольняючи виключно свої біологічні потреби. Натомість люди працюють так, наче будуть жити вічно. Ті інвестиції праці і зусиль, які люди вкладають у розвиток самих себе і цивілізації, можливо пояснити тільки тим, що в глибині людської душі міститься не тільки ефемерне бажання, а глибинна переконаність у вічному житті. Навіть якщо це прагнення неусвідомлене, воно визначає спосіб людського життя. Прагнення жити вічно і щасливо лежить в основі будь-якої людської діяльності, і якщо люди не мали б надії його досягнути, вони не працювали би над тим, щоби зберегти життя. Прагнення жити – це не інстинкт самозбереження. Такий інстинкт присутній і в тварин, але тварини не розвивають медицину, систему безпеки, освіту, культуру, цивілізацію... Інстинкт самозбереження змушує усі живі істоти знаходити поживу та уникати миттєвих небезпек. У людині теж діє інстинкт самозбереження, проявляючись так само, як і у тварин. Але в людині є й щось більше – вона працює не тільки для того, щоби жити, а щоби забезпечити собі щастя у вічності. Це дає підстави зробити висновок, що життя належить до сутності людини, а смерть їй суперечить. Людина створена для того, щоби жити, а не для того, щоби померти.

Мета дослідження. Теза про те, що смерть суперечить людській сутності і є чимось абсолютно чужим для

людини, підтверджується тим, що смерть є єдиним феноменом людської дійсності, з яким людина не спроможна змиритися. За багато тисячоліть свого існування люди змирилися з усім, адаптувалися до всього, крім смерті. Незважаючи на те, що кожна людина, відколи починає мислити, розуміє, що її життя закінчиться смертю, ніхто й ніколи не спроможний змиритися зі смертю: вістка про смерть інших людей і власний смертельний діагноз ніхто не сприймає радісно. Чому люди не змирилися зі смертю, незважаючи на те, що вони впродовж багатьох тисячоліть є свідками невідворотності смерті? Тому що смерть суперечить людській сутності. Люди ніколи не зупиняються у своїх стараннях досягнути вічне і щасливе життя, тому що прагнення жити вічно і щасливо є природним для людини.

Окрім шляхів подолання смерті власними зусиллями (чи то захищаючи себе від смерті, чи намагаючись забути про неї), існує й інший шлях – релігія, одне з головних завдань якої є дарувати людині вічне і щасливе життя. За своєю метою релігія не відрізняється від усіх інших видів людської діяльності: вона покликана подолати смерть. Однак за масштабністю прагнень, реалізувати які люди прагнуть за допомогою релігії, вона суттєво відрізняється від усіх інших видів людської діяльності: релігія має не тільки відстрочити смерть, а повністю її подолати. Християнин чи індуїст, юдей чи синтоїст, даос чи мусульманин, буддист чи друїд – представники всіх релігій очікують повної перемоги над смертю. Або ж, як висловлювався Артур Моріс Гокарт, "об'єктом релігії є захист повноти життя і уникнення зла" [6, с. 87].

Смерть – наслідок нещасливого випадку. Проблема смерті стоїть у центрі уваги будь-якої релігії світу, а одним з основних завдань, які ставить перед собою будь-яка релігія, є подолання смерті. Чи не в усіх релігіях світу зустрічаються розповіді про те, що в певний момент людської історії відбулося щось таке, що змінило людське буття, зробивши людину смертною. Релігійний досвід описує причиною смерті не природний перебіг речей, а якусь прикру подію, яка відбулася в минулому і принесла в людське життя смерть. Цю подію найчастіше характеризують, як гріх, тобто порушення якогось закону. Будь-яка побожна людина переконана в тому, що джерелом людського життя є Бог. Допоки людина перебуває у зв'язку з Богом, вона отримує від нього життя, тобто вона живе; щойно людина відходить від Бога як від джерела свого життя, вона його втрачає, тобто стає смертною. Гріх – це відмова людини від зв'язку із Богом, а тому й від'єднання себе від джерела життя. Гріх є декларацією небажання перебувати у зв'язку із Богом. Найбільше уваги в усіх релігіях світу приділено першому гріхові в історії людства, який і став причиною людської смертності. Хоч перший гріх людства, який змінив людську сутність, зазвичай розглядають у контексті християнства [9, с. 146], цей наратив присутній у багатьох релігіях. Зокрема, автори дослідження релігій Південно-східної Азії наголошують на тому, що "відповідно до уявлень народів лушай, тандо і лакер, Найвища Істота, Патіан або Хазагра, діяв передовсім у прадавній час; він був той, хто приніс у світ смерть, тому що людський гріх йому став огидний" [5, с. 37]. Дослідник релігій Африки Ернст Дамманн указував на те, що деякі африканці вірять, що в минулому люди, які постаріли, просто скидали сі себе старість, як і змії скидають стару шкіру, і так омолоджувалися. Тому смерть не була кінцем, а тільки омолодженням людини. Однак у якийсь момент минулого відбу-

лось щось таке, що зупинило можливість скидання старої шкіри у людей [4, с. 87].

Згадка про Божий задум щодо безсмертя першої людини присутня і в зороастризмі. Окрім Авести, яка є священним писанням зороастризму, важливе значення для розуміння цієї релігії мають релігійні тексти епохи Сасанідів. Серед зороастрійських текстів цього періоду особливо виділяється "Судження Духа Мудрості". Саме в цьому тесті міститься твердження, що Ормузд (Агура-Мазда) створив людей безсмертними, але втручання злого демона Арімана (Арґра-Маїню) змінило це, і внаслідок цього втручання люди стали смертними. Оскільки смерть є наслідком дії злого демона-спокусника, то вона неприродна для людини і пов'язана з гріхом.

Розлогий опис першого в історії людства гріха міститься у третій главі Першої книги Мойсея, яка ввійшла в юдейську Тору під назвою Берешіт і в християнську Біблію під назвою Буття. Ця розповідь зображає людину, яка перебуває у тісному зв'язку з Богом, а тому насолоджується вічним і щасливим життям. Однак, піддавшись спокусі, людина розірвала свій зв'язок із Богом, а тому стала смертною. Смерть є наслідком гріха, а не атрибутом людської сутності. Втративши зв'язок із Богом, люди наче відімкнули себе від джерела життя і щастя, а тому стали смертними і нещасливими. Оскільки Бог задумав людину безсмертною і щасливою, вона завжди буде прагнути безсмертя і щастя, навіть якщо щоденний досвід намагається переконати людство в тому, що безсмертя неможливе.

Визнати, що людина стала смертною, було б занадто мало. Одним із головних атрибутів будь-якої релігії є подолання смерті. Смерть – найбільше нещастя людини, яке перекреслює всі її добрі починання. Людина не хоче помирати. Усе, що пов'язане зі смертю, є приводом для смутку. Вістка про смерть близької людини або власний невиліковний діагноз є трагедією. Люди негативно сприймають все, що пов'язане зі смертю або просто нагадує, що смерть неминуча: хворобу, злидні, небезпечні ситуації, кризи, війни... Усе, що може призвести до смерті, є злом і приводом для турботи, оскільки вказує на присутність у людському житті чогось чужорідного, неприродного, невідповідного Божому задуму щодо людини. Завдання релігії не є просте ствердження неминучості смерті, позаяк таке ствердження не потрібне: і без того люди розуміють, що помруть. Завдання релігії позитивне та оптимістичне: вона прагне дати надію, знайти розв'язок найбільш трагічної проблеми людини – смерті. Те, що люди помруть, не викликає сумнівів; те, що смерть є неприродною для людини, – також. У цій ситуації людству залишається лишень поглядом, наповненим надією, вдивлятися у глибини буття та запитувати, чи є якийсь вихід із цього прокляття. Людство всіма зусиллями намагається продовжити тривалість та покращити якість життя, але врешті розчаровується; воно усвідомлює, що прагне не довгого та якісного життя, а вічного і щасливого. Людство намагається задурити себе різноманітними ерзацами, але знову ж таки розчаровується, коли з його очей спадає пелена омани. Відповідь на людське питання про смерть дає релігія, і її відповідь радикальна: смерть може бути подолана! Як саме? На це запитання різні релігії запропонували різні відповіді. Однією з них є воскресіння. Релігії, які проповідують воскресіння, несуть у собі оптимістичну і обнадійливу вістку: смерть може бути подолана, і людина може повернутися до життя.

Перша відповідь на проблему смерті – Воскресіння. Віра у воскресіння посідає центральне місце у християнстві. Апостол Павло виклав на сторінках Біблії величний гімн воскресінню, у якому показав, що віра у воскресіння є центром християнства, бо якщо Христос не воскрес і не дарував би людству надію на воскресіння, то віра християн не мала б жодного сенсу. "Коли ж про Христа проповідуються, що він воскрес із мертвих, як же ж деякі між вами кажуть, що нема воскресіння мертвих? Коли ж нема воскресіння мертвих, то і Христос не воскрес. А коли Христос не воскрес, то марна проповідь наша, то марна й віра ваша. І ми є неправдивими свідками Бога, бо свідчили проти Бога, що воскресив Христа, якого він не воскресив, якщо не воскреснуть мертві. Бо як не воскреснуть мертві, то і Христос не воскрес. А як Христос не воскрес, то марна віра ваша, – ви ще у гріхах ваших; отже, ті, що й померли у Христі, загинули" [Біблія, Перше послання до Коринтян 15:12-18].

Воскресіння як фундамент християнства оспівується у численних богословських і літургійних текстах. Найбільшим святом християнського літургійного року, коли християни святкують кульмінацію історії спасіння, є Воскресіння Христове. Той факт, що найбільш шанованим є свято, встановлене на згадку про подію воскресіння, тобто перемоги над смертю, вказує на те, що саме ця подія є найважливішою для християн. Християни, які в богослужіннях послуговуються візантійським літургійним обрядом, викладають суть цього свята у тропарі, який багаторазово повторюють впродовж святкування самого свята і 40 днів після нього: "Христос воскрес із мертвих, смертю смерть подолав, і тим, що в гробах, життя дарував".

У цьому тропарі, який виражає суть головного свята християн та кульмінації історії спасіння, міститься згадка тільки про перемогу над смертю. Це означає, що саме перемога над смертю є ключовим моментом християнської віри. Християни також вірять, що воскресіння мертвих відбудеться в момент Другого пришествя Христового. Син Божий став людиною, народився в людському тілі, перебував посеред людей. Він взяв на себе людську природу для того, щоби з'єднати з Божою природою, преобразити її та дарувати їй Божественне життя. Так Бог, змилюючи над людиною, прагне дати їй ще один шанс на вічне і щасливе життя. Сотворивши людину, Бог прагнув бачити її вічно живою, але людина розірвала свій зв'язок із Богом, згрішивши. Гріх перших людей Адама і Єви став декларацією вільного вибору людини – існувати без Бога. Відірвавши себе від джерела свого життя, людина стала смертною. Втілення Христа є другим поєднанням Бога і людини для того, щоби людина могла отримати від Бога благодать вічного і щасливого життя. Оскільки смерть є наслідком вільного вибору людини, хай навіть і хибного, Бог, шануючи свободну волю людини, не скасовує її. Тому людина приречена померати, але приречена людину на смерть сама людина, а не Бог. Утім, Бог дарує людині ще один шанс на вічне і щасливе життя. Узявши на себе людську природу, він пройшов людське життя і помер, як і всі люди. Але воскрес, а в ньому воскресла й людська природа. Христос засвідчив, що смерть не є остаточним кінцем людського буття. У кінці віків Христос прийде вдруге, і тоді воскресіння людей буде остаточно довершене.

Віра у воскресіння присутня і в юдаїзмі. Дослідник юдаїзму Ніколя де Лянж вважав, що в певний період історії юдаїзму в ньому існували два уявлення про смерть. Перше з них сформоване під впливом грецьких вірувань, а друге має перське походження. Відповідно

до другого уявлення, померлі повернуться до життя в матеріальному тілі. Лянж писав: "Важлива сфера зацікавленень пов'язана з життям після смерті. Біблія дуже мало говорить про це, але в рабіністичний період серед євреїв визріли дві різні ідеї. Одна ідея, яка, імовірно, походить з грецької думки, – це ідея про душу, яка має особливу цінність і яка опинилася у тлінному тілі. Смерть тіла звільняє душу, яка повертається до свого творця. Друга ідея, яка, як вважається, має перське походження, – це ідея воскресіння: смерть – це лише примарний кінець, і в якийсь момент майбутнього померлі повернуться до життя" [8, с. 124].

І справді, у час земного життя Ісуса Христа юдаїзм був представлений кількома сектами, серед яких найбільший вплив мали дві – садукее і фарисеї. Садукее, до яких належали тогочасні священники Єрусалимського Храму, були під великим впливом еллінізму та не визнавали воскресіння. Фарисеї натомість презентували автентичні юдейські вірування і визнавали воскресіння мертвих. Певні співзвучності між юдаїзмом та перським зороастризмом справді існують. Два погляди, про які писав Ніколя де Лянж, не тільки існували, але й викликали гострі протистояння між фарисеями і садукееями. У Діяннях апостолів міститься розповідь про те, як апостол Павло був арештований і представлений синедріону для суду. Павло скористався тим, що в синедріоні засідали фарисеї та садукееї, і торкнувся теми, яка була темою постійних суперечок між ними, щоби врятуватися від розправи: "Павло ж, знаючи, що одна частина (ради) складалася з садукееїв, а друга з фарисеїв, кликнув у синедріоні: "Мужі брати! Я фарисей, син фарисеїв. За надію у воскресіння мертвих мене судять!" Як тільки він це мовив, виникла незгода між фарисеями та садукееями, і розколює збори; бо садукееї кажуть, що нема воскресіння ні ангела, ні духа, а фарисеї визнають одне і друге. І зчинився великий галас. Деякі книжники з групи фарисеїв, підвівшись, твердо заявили: "Ми не знаходимо нічого злого в цьому чоловікові; а що, як до нього говорив дух або ангел? Через те ж, що спір ставав дедалі більший, тисяцький, побоюючись, щоби вони не розірвали Павла, звелів загонові зійти і вирвати його з-поміж них і відвести в твердиню" [Біблія, Діяння апостолів 23:6-10].

Хоч про віру у воскресіння мертвих мало відомостей у Старозавітній Біблії, вона визначена як одна з важливих догм юдаїзму у важливих текстах юдаїзму пізніших періодів. Ця догма міститься у Талмуді [Мішна, Сангедрін 10:1]. Видатний юдейський богослов Мойсей Маймонід провів класифікацію 613 заповідей і 13 догм юдаїзму. 13-та догма юдаїзму має такий вигляд: "Я вірю повною вірою, що Бог – нехай благословиться його ім'я! – у своїй абсолютній доброті знову підніме праведників до життя". Отож, віра у воскресіння мертвих є невід'ємним складником юдейського віровчення. На відміну від християн, юдеї вважають, що Месія ще не прийшов у людський світ, і продовжують його очікувати. Його прихід, на їхнє переконання, супроводжуватиметься воскресінням мертвих.

Віра у воскресіння є також невід'ємним елементом віровчення зороастризму. Найбільш чітко зороастрійське уявлення про воскресіння викладене у трактаті "Бундагішн", який є одним із найважливіших коментаторських текстів до зороастрійського священного писання Авести. 30-та глава Бундагішту містить розповідь "про сутність воскресіння мертвих". Серед іншого в цій главі сказано: "...будь-що з того, що було сотворене мною, було для мене важче, ніж здійснити воскресіння, тому що мені під час воскресіння допоможе те, що вони вже

є. а якщо би вони не були сотворені, це було би сотворінням з того, чого не було. Знай, що, якщо я сотворив те, чого не було, то чому ж для мене неможливо відтворити те, що було?"

У зороастризмі воскресіння мертвих пов'язано з постаттю Саошьянта (Спасителя). Зороастрійці вірять, що в кінці віків народиться Саошьянт, який принесе в жертву бика Гатайота, а з його жиру зробить напій безсмертя, яким напоїть людей, даючи їм вічне життя [13, с. 120].

У Корані, священному писанні мусульман, містяться численні згадки про воскресіння. Наведемо лише декілька з них: "Аллах воскресить померлих, а потім вони повернуться до Нього!" [Коран 6:36]; "Він – Той, Хто забирає ваші душі вночі й знає те, що ви робите вдень; саме тоді Він воскрешає вас, щоб сповнився призначений вам строк. А потім ви повернетесь до Нього, й Він розповість вам про те, що ви чинили!" [Коран 6:60]; "Мир йому в день народження, в день смерті та в день воскресіння до життя!" [Коран 19:15]. День воскресіння, відповідно до уявлень мусульман, настане в кінці історії. Він пов'язаний із остаточним судом, коли Аллаг винагородить праведників та покарає грішників. Ця подія супроводжуватиметься другим пришестям пророка Іси (Ісуса), який звістить про повноту часу.

Друга відповідь на проблему смерті – Нірвана.

Воскресіння є остаточним подоланням смерті, поверненням людини до життя. Таку оптимістичну перспективу сповідають не всі релігії світу. Зокрема, в релігіях Індії запропоновано інше розв'язання проблеми смерті, яке окреслене в ученні про нірвану. Індійці, як і всі люди, розуміють, що смерть є найбільшою трагедією людства, оскільки вона знецінює і нівелює абсолютно все, що людина родить упродовж свого життя. Якщо в релігіях, у яких присутня віра у воскресіння, стверджується, що життя таки варте того, аби його прожити, бо остаточно смерть буде переможена, то в релігіях Індії смерть нездоланна, а тому життя завжди буде тільки часом страждань, позаяк вона за будь-яких обставин веде до смерті. Якщо подолати смерть неможливо, а все, що народжується, обов'язково помирає, то краще взагалі не народжуватися. Саме такий розв'язок проблеми смерті пропонують релігії Індії. В індуїзмі, який є панівною релігією індійців, присутня віра в те, що єдиною реальністю є тільки Брагма. Усе інше є тільки його вираженням. Людина також є не самостійною субстанцією, а вираженням Брагми. Її завданням є повернутися до своєї істинної сутності – розчинитися у Брагмі. Розчинення у Брагмі індуїсти називають нірваною. Для того щоб повернутися до Брагми, людина повинна усвідомити, що вона не володіє власним буттям, а є лише паростком Брагми. Допоки людина живе в ілюзії власного самостійного буття, вона не може досягти нірвани і приречена перебувати в колі сансари (постійних перероджень). Вона народжується, щоби померти, а помирає, щоби знову народитися. Усе це супроводжується стражданнями і болем. Кожне наступне життя визначається кармою. Однак людина спроможна знайти спасіння від ланцюга народжень і смертей. Її спасінням є усвідомлення ілюзорності, несправжності свого індивідуального буття та своєї тотожності з Брагмою. Коли людина усвідомлює ілюзорність свого індивідуального буття, вона виходить з кола сансари, розчиняється у Брагмі. Вона зникає як індивід, а тому не народжується і не помирає. Так людина спроможна звільнитися від смерті і нею спричинених страждань.

Учення про нірвану присутнє і в буддизмі. Індуське і буддиське вчення про нірвану не тотожне. Не вдаю-

чись у деталі та поверхово окреслюючи відмінність між індуським та буддиським ученням про нірвану, можна сказати, що індуїсти вважають, що нірвана – це стан припинення існування внаслідок розчинення в Брагмі, а буддисти, оскільки вони заперечують реальне існування будь-якої сутності, вважають, що нірвана – це абсолютне розвіювання ілюзії існування, тобто розчинення у ніщо. Для нас важливо те, що як індуїсти, так і буддисти в ученні про нірвану наголошують, що вона є способом звільнення від смерті. Дослідник буддизму Теодор Шербанський, посилаючись на буддиського мудреця Нагарджуну, вказував на відсутність смертності як на головну характеристику нірвани: "Деякі люди вважають, що нірвана є особливим видом існування. Нагарджуна каже, що нірвана не є особливим видом існування (бгава). Будь-яке існування обов'язково пов'язане з тлінням і смертю. Якщо нірвана була б бгава (сутність, яка існує), вона також була б піддана тлінню і смерті" [12, с. 97].

Проблема смерті в доктрині буддизму стоїть украй гостро. Головний завданням, яке ставив Будда перед собою та ним напрацьованою релігійною системою, було звільнення людини від страждань, серед яких головним є смерть. Будда стверджував, що все людське життя відбувається у тіні постійних страждань. Причиною цих страждань є людські бажання. Найбільшим бажанням людини є прагнення бути, існувати. Це бажання є причиною ілюзії існування. Будь-яке існування пов'язане зі смертю, яка нівелює всі людські надбання, прагнення і сподівання. Єдиним шляхом звільнення від страждань, стверджував Сіттгартга Гаутама Шакьямуні, є звільнення від бажань. Відповідно, щоби звільнитися від найбільшого страждання – смерті, потрібно звільнитися від бажання жити, тобто розвінчати ілюзію примарного буття. Досягши цього, людина стає готовою до нірвани, тобто до виходу з ілюзії буття, сансари та постійних чергувань народжень і смертей. Отже, в релігіях, коліскою яких є Індійський субконтинент, тобто індуїзмі, буддизмі, джайнізмі, нірвана – це передусім звільнення від смерті.

Третя відповідь на проблему смерті – Звільнення душі. Третій тип розуміння смерті і виходу з неї, запропонували грецькі філософи, особливо платоніки, а вслід за ними цю ідею підхопили гностики. В основі цього погляду на життя після смерті лежить переконання, що осередком людської сутності є душа. Унаслідок якогось нещасливого випадку душа потрапила в матеріальне тіло, яке стало для неї в'язницею. Тіло наклало на душу численні обмеження, підкорило її пристрастям та змусило страждати. Люди стали рабами матерії; вони змушені інвестувати свої зусилля у ті цінності, які диктують їм тіла (здоров'я, їжа, одяг, помешкання, матеріальні статки...), але врешті-решт прийде смерть і виявиться, що все це не має сенсу. Французький дослідник гностицизму Жак Лакар'єр з цього приводу писав: "Будь-яке народження, будь-яке збереження життя збільшує сферу смерті. Це – нескінченне коло, таке ж самопливне, як вирій зірок або кругообіг часу" [7, с. 24].

Послідовники такого розуміння життя і смерті вважали, що людська душа у своїй сутності безсмертна, а тому може вічно втішатися життям. Оскільки вона у своєму природному стані нічим не обмежена і не скована, вона може вповні віддатися своєму природному заняттю, або, як писав український філософ Григорій Скворода, займатися спорідненою працею – пізнанням Бога і особистісним духовним розвитком. Зважаючи на можливість займатися спорідненою працею, люди могли жити не тільки вічно, а й щасливо. Опинившись в оковах тіла, людина матеріалізувалася, а це спричини-

ло всі наслідки, які випливають з матеріалізації душі: тепер людина змушена дбати про тіло замість розвивати свій дух; боротися проти захворювань та злиднів замість насолоджуватися безмежним щастям; в її аксіології з'явилися матеріальні цінності замість духовних, а головне – людина приречена помирати. Таке розуміння людського життя у тілі зумовлювало двояке ставлення до смерті. По-перше, смерть – це найбільше зло, яке тільки може трапитися в людському бутті, оскільки вона є найгіршим проявом тілесності і матеріальності. Усе матеріальне розпадається і, оскільки людина тепер матеріальна, смерть – її неминуча доля. По-друге, смерть – це єдиний спосіб позбутися тіла і всього, що з ним пов'язане. Тому платоніки і гностики закликали своїх учнів змиритися зі смертю, але не тому, що в ній можна побачити бодай щось добре, а тому, що вона є необхідним злом, яке є єдиним шляхом повернутися до свого природного стану – духовного буття, без тіла, без страждань, без смерті.

Четверта відповідь на проблему смерті – Невизначеність. Комплекс уявлень про долю людини після смерті не вичерпується цими трьома парадигмами. Окрім них, у різних релігіях світу існують і інші численні відповіді на запитання про посмертну долю людини. Фактично немає релігії, послідовники якої вірили би в те, що в момент смерті людське буття завершується. Чи не в усіх релігіях присутня віра в те, що після смерті людина продовжує існувати. Однак, якщо у трьох попередньо згаданих парадигмах містяться чіткі описи того, як саме людина може подолати смерть і позбутися нею спричинених страждань, то в більшості інших релігій уявлення про посмертну долю людини не чіткі. Наприклад, німецький дослідник традиційних африканських вірувань Ернст Дамман наголошував: "Уявлення про смерть, її виникнення і долю, яка з неї для людей випливає, дуже різні. Незважаючи на всі відмінності, тут переважає спільна ідея. Вона полягає в тому, що смерть не є кінцем, після якого більше нічого не буде. Така думка загалом малоімовірна для африканця. Від нього не завжди можна довідатися про якимось чітке уявлення про те, що відбувається з людиною після смерті... Але смерть для африканця є переходом" [4, с. 185].

Серед африканських племен існують найрізноманітніші вірування, пов'язані зі смертю. Однак усіх їх об'єднує переконання в тому, що смерть не є природною для людини. Як зазначав Ернст Дамман у своєму фундаментальному дослідженні релігій Африки, серед африканців можна зустріти різноманітні вірування, пов'язані зі смертю і посмертною долею людини. Деякі африканці вірять, що в минулому люди, які постаріли, просто скидали зі себе старість, як і змії скидають стару шкіру, і так омолоджувалися. Тому смерть не була кінцем, а тільки омолодженням людини. Однак у якийсь момент минулого відбулось щось таке, що зупинило можливість скидання старої шкіри у людей. У деяких племенах вважають, що з людьми, які дожили до старості, відбувається те саме, що і з калабасом. Коли він дозріває, то тріскає, зернята розсипаються і з них виростають нові плоди. Так само й люди, коли помирають, то відроджуються заново молодими. Африканці племені камба вірять, що Бог воскресить людей знову до життя [4, с. 87]. Отже, в різних африканських племенах можна зустріти різноманітні уявлення про посмертну долю людини. Здебільшого ці уявлення розмиті і нечіткі. Однак у всіх них яскраво просвітлюються дві ідеї: по-перше, смерть не є остаточним завершенням людського буття, і після смерті люди якимось чином продовжать існувати; по-

друге, смерть є очевидним злом. Немає таких африканських культур, послідовники яких вважали б смерть благом та прагнули її. Схожою є ситуація в інших традиційних релігіях, послідовники яких зберігають племінний устрій. У кожному племені – чи то австралійських аборигенів, чи корінних мешканців островів Океанії, чи американських індіанців присутня віра в те, що людина продовжує існувати після смерті тіла, негативно ставлення до смерті, але й розмиті уявлення про деталі посмертної долі.

Стародавні греки і римляни не мали релігійного уявлення про воскресіння або інші способи подолання смерті, але вони, як і представники всіх інших релігій світу, були переконані, що, навіть помираючи, люди не припиняють існувати. В Античній Греції сформувався міф, який доволі детально розповідає про все, що відбувається з людиною після смерті. Греки вірили, що після смерті людини її душа переходить у царство мертвих – Аїд. Гермес супроводжує душу до берега ріки Стікс, яка декілька разів обтікала Аїд. Померлі, тіла яких були поховані в землі, могли перетнути Ахерон, притоку Стіксу, щоби потрапити в Аїд. Ті душі, чий тіла не були належно поховані, вічно блукали на берегах Стіксу. Перетнути Ахерон можна тільки на човні, яким управляє Харон. Греки мали звичай класти в рот померлому монету, щоби покійник міг заплатити нею Харону за перевезення до Аїду, потрапивши на інший берег. Вхід до царства мертвих охороняв гігантський пес Кербер, який нікому не давав звідти вийти. Кожного покійника, який потрапив до царства мертви, судили, оцінюючи його земне життя. Невелика кількість праведників мали шанс існувати щасливо. Найбільші грішники потрапляють у тартар – місце вічної темряви і покути. Більшість потрапляють до Асфоделового луку, тобто місця, на якому цвітуть квіти асфодели. Випивши води з ріки Лета, вони забувають про земне життя і продовжують своє існування без будь-якої радості і щастя. Отже, для стародавніх греків смерть – не кінець людського існування, але кінець щастя і радості.

Стародавні єгиптяни також розвинули власні уявлення про посмертну долю людини. Єгиптяни вірили в існування царства мертвих – Дуат. У момент смерті людське тіло покидає ба (дух). Після смерті ба проходить важкий шлях, зустрічаючи на своєму шляху найрізноманітніші перешкоди, демонів і духів, які або допомагають, або перешкоджають померлому. Щоби допомогти ба перейти ці перешкоди, люди за життя вивчали різноманітні молитви і заклинання; також ці заклинання писали на стінах гробниці, щоби покійник міг їх прочитати у потрібний момент. Пройшовши цей шлях, ба воскресає у Дуаті, тобто отримує можливість продовжувати повноцінно жити. Після воскресіння у Дуаті відбувається суд Осіріса над ба. Ба запитує про гріхи, які він чинив, живши в матеріальному тілі. Якщо ба був грішником, його пожирає чудовисько Амміт. Якщо ж він був праведним, то залишається жити в Дуаті. Життя в Дуаті єгиптяни уявляли собі значно кращим, ніж греки уявляли собі існування в Аїді. Хоч в єгипетській релігії присутні оптимістичні вірування, які давали надію на доволі щасливе життя праведників в Дуаті, ці уявлення чітко показують, що єгиптяни бачили у своїй релігії шлях подолання смерті.

Висновки:

1. В основі кожної релігії лежить переконання, що природним станом людини є життя, а смерть є наслідком якогось злого випадку. В авраамістичних релігіях цей випадок називають первородним гріхом. Унаслідок

цього люди втратили своє вічне життя, яке було дароване їм Богом в момент створення першої людини. Утім, люди не мирились зі смертю, і всією своєю діяльністю прагнуть звільнитися від смерті. Кожна релігія пропонує свій шлях звільнення від смерті.

2. Християнство, юдаїзм, іслам і зороастризм бачать вихід зі смерті у воскресінні мертвих. Бог, виражаючи свою безмірну любов до людей, здолає смерть і подарує людям вічне життя.

3. Релігії Індії (індуїзм, буддизм, джайнізм...) бачать вихід зі смерті в нирвані. Люди покликані вийти в нирвану, позбутися свого індивідуального буття. Коли людина не існуватиме, вона й не помирятиме.

4. Платоніки та гностики бачили причину смерті в матеріальному тілі і вважали, що спасінням людини є звільнення людської душі з оковів матеріального тіла.

5. Деякі релігії мають доволі нечітке уявлення про посмертну долю людини. Вони не погоджуються з тим, що фізична смерть є остаточним кінцем людини, але й не мають ясного уявлення про подолання смерті.

Тема життя і смерті яскраво виражена в обрядово-ритуальному житті релігій. З цієї темою пов'язане, зокрема, культове розуміння крові, води і священної трапези. Ці три аспекти вираження проблеми смерті можуть стати темами подальших досліджень і публікацій.

Список використаних джерел

1. Святе Письмо Старого і Нового Завіту / пер. І. Хоменко. Рим, 1963.
2. Преславний Коран. Переклад смислів українською мовою / пер. М. Якубович. Київ, 2015.

Oleh Shepetiak, DSc (Philos.), Prof.

ORCID ID:0000-0001-5463-6475

oleh.shepetiak@gmail.com

Ruhr-Universität Bochum, Bochum, Germany

3. Boyce M. A History of Zoroastrianism. Leiden, 1989.
4. Dammann E. Die Religionen Afrikas. Stuttgart, 1963.
5. Die Religionen Südostasiens. Stuttgart; Berlin; Köln; Mainz, 1975.
6. Hocart A. M. Social Origins. London, 1954.
7. Lacarrière J. The Gnostics. San Francisco, CA, 1989.
8. Lange N. de. Judaism. Oxford, 2003.
9. Lexikon der Religionen. Freiburg; Basel; Wien, 1987.
10. Mbiti J. S. African Religions and Philosophy. Garden City, New York, 1970.
11. Rahner K. Grundkurs des Glaubens: Einführung in den Begriff des Christentums. Herder, 1976.
12. Stcherbatsky T. The Conception of Buddhism Nirvāṇa. Delhi, 2003.
13. Шепетяк О. Історія релігій. Жовква, 2019. Т. 2.

References

1. Boyce, M. (1989). *A History of Zoroastrianism*. Brill.
2. Dammann, E. (1963). *Die Religionen Afrikas*. W. Kohlhammer Verlag.
3. *Die Religionen Südostasiens*. (1975). W. Kohlhammer Verlag.
4. *Glorious Qur'an. Translation meanings in Ukrainian*. (2015). (M. Yakubovych, Trans.). Osnovy [in Ukrainian].
5. Hocart, A. M. (1954). *Social Origins*. Walls.
6. Lacarrière, J. (1989). *The Gnostics*. City Lights Books.
7. Lange, N. de. (2003). *Judaism*. Oxford University Press.
8. *Lexikon der Religionen*. (1987). Herder.
9. Mbiti, J. S. (1970). *African Religions and Philosophy*. Anchor Books.
10. Rahner, K. (1976). *Grundkurs des Glaubens: Einführung in den Begriff des Christentums*. Herder.
11. Shepetyak, O. (2019). *History of religions* (Vol. 2). Missionary [in Ukrainian].
12. Stcherbatsky, T. (2003). *The Conception of Buddhism Nirvāṇa*. Mortal Banarsidass Publishers Private Limited.
13. *The Holy Bible: Old and New Testaments*. (1963). (I. Khomenk, Trans.). Missioner [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 14.09.23

THE NEGOTIATION ON DEATH IN THE WORLD RELIGIONS

To explain the essence of religion, we have to answer the questions: why do we need a religion and what part does a religion play in human life? Religion researchers compiled an excellent list of religious functions. The author of this research focused on only one function of religion. This is to answer the eternal human question about life and death. The man wants to live and to overcome. He invests many resources in this goal's achievement. Every religion tries to explain the essence of death and tries to answer the question of its negotiation. The followers of most religions in the world are sure that God created man for eternal and immortal life. But in the past, a bad case happened. Its consequence was human death. In Christianity, this case is called an original sin. Ever since people first sinned, they have begun to die. The original sin changed the material part of man because it brought death to him. But it could not change the human essence. Because God wanted to create an immortal man, a man always wants to have eternal life and has a negative attitude towards death. The mission of religion is not only to give a theoretical explanation, but primarily to create a practical means of salvation. That is why religions not only explain how death entered human reality, but also offer ways for humans to be saved. All religions in the world explain the causes of death in the same way. On the other hand, they explain the methods of salvation in different ways. The author of this research defines four classical answers to the question of human salvation. The first answer concerns the group of religions that includes Christianity, Judaism, Islam, and Zoroastrianism. The followers of this religion see salvation in the resurrection of the dead. God loves people so much that he disagrees with a man's death. God tolerates man's choice to do what he did in the moment of original sin. Therefore, man will necessarily die. However, God gives him one more possibility. It is man's resurrection for eternal life. The second answer concerns the group of Indian religions (Hinduism, Buddhism, and Jainism). The followers of this religion are sure that death is inevitable. If the man was born, he would have to die. To not die, a man must not be born. Because the followers of the Indian religions believe in reincarnation, they call upon their followers to live so as to achieve nirvana, i.e., leave the regeneration circle. Then man will not be born; therefore, he will not die. The third answer concerns Plato's philosophical doctrine and Gnostics. They are sure that the material body is the cause of all man's misfortune and death. Though death is bad, it is good to die, because a dying man gets rid of death for ever. The fourth answer concerns the followers of many ancient religions. Their ideas about death were hazy and buried. They were sure that death was not the end of human life, but their representation of the afterlife was pessimistic.

Keywords: religion; death; resurrection; nirvana.